

Gdynia 11.08.2023

Dr hab. Agnieszka Nowak-Łojewska, prof. AMW

Katedra Studiów Edukacyjnych

Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych

Akademia Marynarki Wojennej w Gdyni

Recenzja rozprawy doktorskiej zatytułowanej

**OBRAZ INNEGO KONSTRUOWANY PRZEZ UCZNIÓW KLAS MŁODSZYCH
SZKOŁY PODSTAWOWEJ**

przygotowanej przez mgr Sandrę Kwaśniewską-Pasztę pod kierunkiem naukowym

dr hab. Małgorzaty Żytko, prof. ucz. (UW)

(promotor pomocniczy dr Urszula Markowska-Manista)

Podjęta w dysertacji tematyka wpisuje się w szeroko rozumianą edukację społeczną dzieci. Odnosi się do mocno zaniedbanych w edukacji kompetencji kluczowych, a szczególnie kompetencji społecznych (osobowych, interpersonalnych) tak ważnych dla prawidłowego rozwoju psychofizycznego jednostki, nabywania umiejętności związanych z dobrem osobowym i społecznym, w tym postrzegania siebie i innych, konstruowania ich obrazu, a dalej budowania postawy tolerancji i akceptacji, odnoszenia się do stereotypów, zagłębiania się w aspekty szkolnego folkloru.

Temat pracy jest bardzo interesujący, szczególnie, że problematyka Innego opisywana jest głównie z perspektywy postrzegania jej przez dorosłych, zdecydowanie rzadziej przez dzieci. Tu natomiast jest wiele do zrobienia, tak na poziomie badań, jak i w aspekcie praktycznych rozwiązań. Jest to poważne wyzwanie, gdyż jak wynika z analizy literatury zdefiniowanie terminu „Inny” okazuje się niełatwe. Potwierdzają to próby jego różnych ujęć, np. historycznego i lingwistycznego (Warchała, 2019), neurolingwistycznego (Panasiuk 2018), w aspekcie polityki (Skowronek 2018), prawa (Rzeszutko-Iwan 2018), psychologii (Dąbrowski 2009) czy edukacji (Nowicka 2003; 2016). Pomocne w tym mogą być socjologiczne i kulturowe kategorie otwartości i zamknięcia społecznego na obcość i inność (Warchała 2018)

oraz badania językowe (Dyszak 2018). W ich kontekście wyłaniają się odmienne sposoby rozumienia „Innego” określane jako trzy orientacje: negatywna, neutralna i pozytywna (Warchola 2021). To wartę zgłębienia obszary, co Autorka dysertacji czyni. Mierzy się z próbą scharakteryzowania obrazu Innego przez młodszych uczniów. Dotyka odrębności narodowej, języka, zwyczajów, tradycji, czyli kontekstu kulturowego. Wykorzystuje przy tym metodologię ilościowo-jakościową, co wskazuje na chęć dogłębnego i wielowymiarowego ujęcia badanego zagadnienia.

Różne sposoby rozumienia „Innego” generują odmienne podejścia do „Innego”, które lokują się od wrogości wobec Innego/obcego, przez neutralność, po jego ciekawość i etyczność. Taka ambiwalencja postaw wyzwala zróżnicowane zachowania od: hermetycznie zamkniętych na „Innego” i nieufnych, które utrwalają własną kulturę oraz własne interesy, po te, które podkreślają otwartość i ciekawość wobec obcego. Pierwsze z nich utrwała przejawy ksenofobii i niechęci, drugie spojrzenie zachęca do tolerancji, szacunku, współlistnienia, dzielenia się zasobami. MY i ONI przestają być przeciwnikami, lecz stają się partnerami.

Struktura pracy

Praca składa się z części teoretycznej i badawczej, które są proporcjonalne i spójne. Całość domyka zakończenie podsumowujące poczynania badawcze mgr Sandry Kwaśniewskiej-Pasza. Dalej znajduje się bardzo bogata bibliografia (blisko 300 pozycji: książek i artykułów) obejmująca publikacje zarówno polskie, jak i zagraniczne, co świadczy o zgłębieniu tematu i wielokierunkowym/interdyscyplinarnym podejściu. Na uwagę zasługuje również wykorzystanie w wielu miejscach pracy zastosowanych narzędzi badawczych i ilustracji wykonanych przez dzieci.

W dalszej części recenzji odwołam się do analizy poszczególnych jej komponentów.

Cześć teoretyczna składa się z 2 rozdziałów. Pierwszy z nich podejmuje zagadnienia ogólne. Autorka dysertacji w pierwszych dwóch podrozdziałach zwraca uwagę na kategorię inności/obcości, pojęcie tolerancji, nietolerancji i uprzedzenia. Pragnę podkreślić, że to bardzo dobra część pracy. Wymienione zagadnienia są rzetelnie przeanalizowane poczynając od ujęć słownikowych, przez interdyscyplinarną analizę w wymiarze filozoficznym, psychologicznym i socjologicznym, po ukazanie pedagogicznych odniesień i możliwości zastosowania w praktyce. Rozważania są poparte odwołaniami do bardzo bogatej literatury. Nie traktuję tego

jako zarzutu, ale w przyszłości, np. przy publikacji książki warto jeszcze sięgnąć do kilku tekstów, np. Warchała J. (2019), *Zrozumieć fenomen Innego/Obcego*. „Etyka” 58, nr 1, M. Karwatowska, R. Litwiński, A. Siwiec (red.), *Obcy Inny. Propozycje aplikacji pojęciowych*. Lublin, Wydawnictwo UMCS. Pomagają one syntetycznie spojrzeć na kategorię Innego w perspektywie tzw. orientacji negatywnej, neutralnej i pozytywnej. Dodam jeszcze, że Pani mgr Sandra Kwaśniewska-Pasza posługuje się bardzo czytelną dla odbiorcy narracją, co sprawia, że analizowane pojęcia są czytelne, ujmowane refleksyjne, z ogromną dozą zrozumienia i świadomości podejmowanego zagadnienia.

W pierwszym rozdziale części teoretycznej Autorka dysertacji odnosi się również do kategorii Innego w perspektywie szkolnej rzeczywistości (szkolnego folkloru), eksponując głównie kategorię osoby niepełnosprawnej i odmiennej kulturowo. Co do osoby niepełnosprawnej jako przykładu Innego, można zadać pytanie, dlaczego właśnie ta grupa jest tu wyeksponowana. Przed laty pisała już o tym M. Nowicka, wskazując, że kategoria Innego jest głównie kojarzona z osobą niepełnosprawną, tymczasem zdecydowanie szerzej powinno się do tego zagadnienia podchodzić. Zgadzam się ze stanowiskiem M. Nowickiej, ale również popieram uwzględnienie przez mgr S. Kwaśniewską-Pasza tej grupy osób w swojej analizie teoretycznej, gdyż ten obszar inności nadal nie jest „oswojony” w szkolnej rzeczywistości ani przez nauczycieli, ani przez uczniów. Ciągłe brakuje w niej rozwiązań inkluzywnych, które sprzyjałyby kształtowaniu postawy akceptacji, ale też umiejętności radzenia sobie w obecności osób niepełnosprawnych. Niewiele jest natomiast w tej części pracy na temat odmienności kulturowych zasygnalizowanych w tytule podrozdziału. Myślę, że warto byłoby przeredagować tytuł tego podrozdziału na, np. *Inny w przestrzeni kultury polskiej szkoły*, nie tylko ze względu na wąskie potraktowanie odmienności kulturowych (było o tym dużo w innej części pracy), ale głównie, aby pokazać, że Inny w kulturze polskiej szkoły kojarzy się głównie z osobą niepełnosprawną czy inaczej wyglądającą (kolor skóry, włosów, itd.), a mógłby być ukazywany znacznie szerzej (tradycje, kultura, obyczaje, religia, sposoby ubioru, obchodzenie różnych świąt, moda). Doskonale tak kwestia jest zaprezentowana w książce J. Nikitorowicza, *Kreowanie tożsamości dziecka*, GWP, Gdańsk 2005. Przy czym nie jest to zarzut wobec opracowania Autorki, lecz tylko moja dyskusja z jej stanowiskiem.

Dalsza część pierwszego rozdziału teoretycznego skupiona jest na analizie czynników różnicujących postawy wobec Innych i Obcych, opisaniu wyzwań migracyjnych w polskiej szkole oraz zaprezentowaniu postaw dzieci i młodzieży wobec kategorii Innego na podstawie raportów z badań. To bardzo wartościowa część dysertacji, która nakreśla skalę problemu,

dynamikę postaw (tolerancja/nietolerancja, akceptacja/odrzućenie), tendencję do zachowań ksenofobicznych i uprzedzeń polskiego społeczeństwa szczególnie wobec społeczności Romów, Żydów czy ludności arabskiej. Tu Autorka dysertacji wykazuje się bardzo dużą znajomością tematu i literatury, ilustrującej te grupy zagadnień.

Drugi rozdział teoretyczny poświęcony jest zróżnicowaniu kulturowemu w Polsce. Uważam, że uwzględnienie go w strukturze pracy jest uzasadnione i bardzo ważne. Dzięki temu mgr Sandra Kwaśniewska-Pasza wykazuje się znajomością kontekstu kulturowego osób żyjących w Polsce. Ma wiedzę na temat mniejszości narodowych i etnicznych, migrantów, reemigrantów, uchodźców, co w kontekście analizowanej kategorii Innego/Obcego jest wyjątkowo ważne. Na uwagę zasługuje szerokie odniesienie się do stereotypów etnicznych i ich odczytywanie w perspektywie polskiej szkoły z podkreśleniem konieczności zmian i wskazaniem ich autorskich rozwiązań. Mgr Sandra Kwaśniewska-Pasza analizuje również stosunek Polaków do migrantów w świetle dotychczasowych badań. To zaś jest zdecydowanie pomocne przy odniesieniu się w części empirycznej do wyników badań własnych z części sondażowej oraz tych dotyczących dziecięcego konstruowania obrazu Innego (badania jakościowe). Pragnę również podkreślić podjętą w tej części dysertacji kwestię kontekstu komunikacyjno-emocjonalnego działań integracyjnych. Badaczka podaje wiele przykładów odmiennego interpretowania zwrotów, gestów, kontaktu wzrokowego, czy podejścia do błędu, kary lub nagrody w zależności od kontekstu kulturowego. To potwierdza fakt, iż wspomniana w pracy edukacja inter-/wielokulturowa nie może być ograniczana jedynie do aspektu poznawczego, lecz również, o czym pisze Autorka musi uwzględniać status społeczny, ekonomiczny, poziom znajomości języka polskiego, uwarunkowania psychologiczno-rozwojowe, pochodzenie, kompetencje kulturowe i społeczne.

Koncepcja badań własnych ulokowana została w równoległej strategii triangulacyjnej (s. 108) z wykorzystaniem metod jakościowych (wywiad niestrukturyzowany i analiza treści) oraz metod ilościowych (sondaż diagnostyczny). Uważam, że to bardzo dobry pomysł zarówno ze względu na podjęty przedmiot badań (obraz Innego w percepcji dzieci i stosunek do Innego), ale również z uwagi na uczestników badań, którymi są dzieci – uczniowie klas trzecich szkoły podstawowej. Dodam również, że przeprowadzenie badań właściwych poprzedzone zostało analizą danych zastanych z wykorzystaniem badań Krystyny Błęzyńskiej oraz Urszuli Markowskiej-Manisty i Edyty Januszeńskiej (s.104-105). Z uwagi na podjętą w pracy kategorię Innego to bardzo istotny krok. Nasilające się zjawisko migracji powiązane jest z

pojawianiem się osób odmiennych kulturowo w przestrzeni życia ludzi, w tym przestrzeni szkoły. Analiza przytaczanych danych wskazuje na pojawiającą się w szkołach marginalizację i dyskryminację uczniów odmiennych kulturowo, a także pokazuje niski poziom umiejętności nauczycielskich w zakresie integrowania zróżnicowanych kulturowo grup dzieci.

Prowadzonym badaniom towarzyszą dwa cele: pozyskanie wiedzy dotyczącej obrazu Innego stworzonego przez uczniów, jako sposobu budowania pola znaczeniowego dla pojęcia Innego oraz określenie stosunku trzecioklasistów do Innego. Są one poprawne i ujęte zgodnie z przyjętym przedmiotem badań. Do tak sformułowanych celów postawiony został jeden problem główny:

Jak dzieci kończące I etap edukacji w szkole podstawowej postrzegają Innego kulturowo i jaki dystans społeczny wykazują wobec niego?

oraz 7 problemów szczegółowych:

1. Jak dzieci charakteryzują szkołę i swoją klasę jako miejsce spotkania z Innym?
2. Jak dzieci określają relacje na linii ja-Inny oraz otoczenie rówieśnicze-Inny?
3. Jak dzieci opisują stosunek dorosłych do Innego kulturowo?
4. Jak dzieci charakteryzują Innego/Obcego odmiennego kulturowo? Jakie cechy mu przypisują?
5. Jaki stosunek mają dzieci do stałej obecności przedstawicieli Innych w mieście, w którym mieszkają? • Jaki stosunek mają dzieci do uczenia się w tej samej szkole i tej samej klasie z Innym? • Jaki stosunek mają dzieci do sąsiadowania z Innym w szkolnej ławce? • Jaki stosunek mają dzieci do spędzania czasu wolnego poza szkołą z Innym?
6. Czy płeć dzieci różnicuje dystans społeczny odczuwany wobec Innych?
7. Jaki rodzaj dystansu społecznego w zakresie dwustopniowej skali (wyrażającej sprzeciw oraz akceptację wobec danej sytuacji) charakteryzuje stosunek dzieci w wieku wczesnoszkolnym do Innego?

W mojej ocenie są one ujęte prawidłowo i oddają charakter podjętych badań.

Kolejnym elementem zawartym w koncepcji badań zasługującym również na uwagę i pochwałą są właściwie dobrane metody badań:

- 1) Wywiad z wykorzystaniem metody wizualizacji – tu zastosowany został materiał zdjęciowy, którego celem było zachęcenie dzieci do podejmowania rozmów na temat Innego, w czym pomagały bardzo ciekawe i dobrze sformułowane pytania:

Czy ktoś z Was odwiedził kiedyś ten kraj/spotkał osoby pochodzące z danej grupy etnicznej? • Czy mieliście okazję poznać osobiście mieszkańców tego kraju/osoby pochodzące z danej grupy etnicznej? • Czy chcielibyście się podzielić jakąś niezapomnianą historią związaną z Waszym pobytem w tym kraju/ze spotkaniem z grupą etniczną? • Czy ktoś z Was poznał obywatela tego kraju/osobę pochodzącą z grupy etnicznej w Polsce? Czy zaprzyjaźniliście się? • Czy oglądacie bajki bądź programy telewizyjne i radiowe, które opowiadają o innych kulturach? Jeśli tak, to jakie? • Czy czytacie książki, które opowiadają o innych kulturach?

- 2) Analiza treści odnosząca się do analizy wytworów uczniów (rysunki wykonane przez dzieci na temat Innego),
- 3) Kwestionariusz ankiety oparty na skali dystansu społecznego Bogardusa, który pozwolił ustalić dystans społeczny uczniów wobec Innych. To narzędzie również było doskonale opracowane z wykorzystaniem zdjęć oraz pytań odnoszących się do kilku wymiarów społecznego funkcjonowania dziecka (miasto, szkoła, ławka, czas wolny).

Zwracam na to uwagę, ponieważ w mojej ocenie to nie tylko bardzo ciekawy pomysł metodologiczny, ale również świetne rozwiązanie metodyczne, które w przyszłości może być wykorzystywane przy projektowaniu zajęć z dziećmi wczesnoszkolnymi, których celem będzie konstruowanie obrazu Innego i budowanie relacji w środowisku różnorodnym kulturowo.

Próba badawcza została dobrana z uwzględnieniem zasad: rzetelności i trafności. Jak można przeczytać w pracy w badaniu „wzięło udział 339 uczniów. Pełne badanie oznacza, iż uczniowie byli Polakami oraz pochodzili z krajów innych niż te, które wymieniono w prezentacji oraz ankiecie. Z tego względu mogli oni uczestniczyć w każdym planowanym etapie badania. Z kolei w badaniu, w którym brał udział choćby jeden uczeń pochodzący z kraju lub grupy etnicznej wymienionej w prezentacji i kwestionariuszu ankiety, trzecioklasiści zostali poproszeni o udzielenie wywiadu na podstawie przygotowanej prezentacji, ale z wyłączeniem państwa lub grupy etnicznej, z jakiej pochodził wspomniany uczeń. Ponadto w tej sytuacji uczniowie nie wypełniali kwestionariusza ankiety, ale zostali poproszeni o wykonanie rysunku Innego. Uzyskano łącznie 467 rysunków Innego, co oznacza, że w badaniu niepełnym wzięło udział 128 trzecioklasistów, wśród których znajdowały się dzieci pochodzące z omawianych w badaniu narodowości i grup etnicznych” (s. 118). Wybór Warszawy jako miejsca realizacji badań ma swoje uzasadnienie w danych statystycznych GUS z 2017 r. Wynika z nich, że województwo mazowieckie, a w szczególności m.st. Warszawa, od prawie dwóch dekad charakteryzuje się najwyższym współczynnikiem migracji w kraju.

W uwagach do tej części pracy mam, aby nie posługiwać się kategorią opinie, gdy chodzi o badania jakościowe i zależy badaczce na zaprezentowaniu sposobu rozumienia kategorii Inny.

Analiza wyników badań

Prezentacja materiału badawczego podzielona jest na część dotyczącą badań ilościowych (sondażowych) i jakościowych z wykorzystaniem wywiadu i analizy treści. Przy tytułowaniu rozdziałów wkradła się w mojej ocenie mała niezręczność. Zarówno badania sondażowe, jak i te dotyczące badań jakościowych są przejawem badań własnych. Warto również zwrócić uwagę na sposób porządkowania treści w rozdziale czwartym i tworzenia tytułów dla podrozdziału 4.1 i 4.1.1. Taki podział sugerował, że może jeszcze pojawi się rozdział 4.2 itd.

Część dotycząca badań ilościowych skupiona była na ukazaniu dystansu społecznego dzieci w wieku wczesnoszkolnym wobec osób odmiennych kulturowo. W pracy zaprezentowany został w pierwszej kolejności stosunek trzecioklasistów do Innego w zakresie czterech podstawowych sfer życia: makrospołecznej (mieszkanie z Innym w tym samym mieście), mikrospołecznej (uczenie się z Innym w tej samej szkole), prywatnej (sąsiedowanie z Innym w tej samej ławce) oraz intymnej (spędzanie wolnego czasu poza szkołą z Innym), a następnie opisano jego zróżnicowanie ze względu na płeć badanych i dzielnicę zamieszkania. Analizę statystyczną przeprowadzono przy użyciu pakietu IBM SPSS Statistics 25. Zgromadzony materiał zaprezentowany został w tabelach i na wykresach. Wynikało z niego, że najmniejszy dystans społeczny badane dzieci mają do Hiszpanów i Ukraińców, a największy do Żydów i Romów. Z badań też wynikało, że zdecydowanie bardziej przychylnie nastawione do Innego są dziewczynki, a wśród dzielnic pozytywne podejście do wskazanych narodowości wskazały głównie osoby z Bemowa. Materiał w tej części pracy przedstawiony został poprawnie, ale zabrakło mi w nim odniesienia się do niego i prób interpretacji. Owszem na końcu pracy pojawił się podrozdział zatytułowany podsumowanie oraz dyskusja wyników, ale głównie odnosił się on do badań jakościowych.

Druga część prezentowanych badań dotyczyła obrazu Innego konstruowanego przez polskich trzecioklasistów. Przy pomocy programu Atlas.ti 22 utworzona została chmura wyrazów („Word Cloud”) (najczęściej powtarzające się słowa w wypowiedziach badanych) w oparciu, o którą i przy pomocy interpretacji rysunków Innego wyłoniono 6 kategorii relacji z

innym (codziennosc, inność, przemoc/śmierć, sport, turystyka, rozrywka). Codziennosc i turystyka uwzględniane były najczęściej. Następnie materiał został podzielony na cztery podrozdziały odnoszące się do 4 pierwszych problemów szczegółowych (Szkoła i klasa jako miejsce spotkania z Innymi; relacja ja – Inny i otoczenie rówieśnicze; stosunek dorosłych do Innego; charakterystyka Innego). Każdy z podrozdziałów został jeszcze uszczegółowiony ze względu na wyłaniające się kategorie, dodam, że są to dla mnie kategorie opisu, które zawsze się wyłaniają w procesie nakładania się podobnych pól znaczeniowych. W pracy było zawsze ich kilka: od sytuacji najbardziej otwartych, akceptujących po zamknięte, unikowe, lękowe.

Jako pierwsza analizie podana została szkoła/klasa szkolna jako miejsce spotkania z Innym. Analiza wypowiedzi dzieci oraz rysunków wykonywanych przez nie pokazuje je w ujęciu spolaryzowanym od miejsc otwartych na wiedzę o Innych i sprzyjających zdobywaniu nowych doświadczeń po miejsca zamknięte, dystansujące się, nie poszukujące sposobów na poznawanie Innego. Charakterystyka relacji z Innym również rozkładała się na kontinuum;: od postrzegania Innego jako dobrego kolegi/koleżanki, przez źródło refleksji, postawę obojętną, po wrogość i lęk. Analizowany materiał wzbogacony był wypowiedziami uczniów i ich pracami plastycznymi oraz interpretacją badaczki przywołującą różne źródła literaturowe. Nie rozumiem pojawiającego się komentarza: Błąd! Nie można odnaleźć źródła odwołania (s. 148 i s. 155, i dalsze). Być może jest to jakiś błąd techniczny.

Bardzo ciekawy jest dla mnie podrozdział 5.3. Stosunek dorosłych wobec Innego w opinii trzecioklasistów. Dobrze, że pojawił się on w pracy, gdyż w mojej ocenie w dużym stopniu może tłumaczyć prezentowane przez dzieci postawy wobec Innego. Badania pokazują obraz dorosłego jako: organizatora doświadczeń, świadka przeszłości, ale też jako źródło stereotypów. Wyniki badań wzbogacone są wypowiedziami dzieci i ich pracami plastycznymi. Pokazują znaczącą postawę dorosłego w organizowaniu wiedzy i doświadczenia dzieci. Wynika z niego, że dorośli, szczególnie rodzice i dziadkowie uczestniczą w kształtowaniu stosunku dziecka do Innego przez wspólne wyjazdy, wakacje, zajęcia dodatkowe, wspólnie oglądane programy, czytane książki, doświadczenia kulinarne, wyjścia do muzeum, ale też przez rodzinne opowieści z przeszłości czy doświadczenia zawodowe. Niestety dorośli są również źródłem dziecięcych uprzedzeń i stereotypów. Dzieci często powielają stosunek dorosłych do wybranych narodowości i grup etnicznych. Darzą sympatią Czechów, Słowaków, Amerykanów, czy Włochów i Hiszpanów. Natomiast nastawienia negatywne ujawniają się głównie wobec Rosjan, Cyganów i Żydów.

Poprowadzone badania pokazały również charakterystyczne cechy Innego (4 problem szczegółowy). Są one głównie ujmowane z perspektywy cech wyglądu (oczy, włosy, skóra), innej religii, kultury, języka. Niekiedy w sposób zupełnie neutralny jako interesującego człowieka (kolegi/koleżanki).

Zestawiony w trzeciej części pracy materiał badawczy uważam za bardzo wartościowy i interesujący, a przede wszystkim praktyczny z możliwością wykorzystania wielu jego elementów w edukacji dzieci wczesnoszkolnych, ale również przy projektowaniu przedmiotów i kursów dla nauczycieli, sprzyjających nabywaniu przez nich szeroko pojętych kompetencji wielo- i interkulturowych. Materiał został ciekawie zaprezentowany, zinterpretowany (głównie część jakościowa, co do części ilościowej nieco mi tego brakowało) i podsumowany. Myślę, że w przyszłości może stanowić doskonały materiał wykorzystywany w procesie kształcenia wielokulturowego i podejmowania kolejnych badań.

Ogólna ocena

Recenzowana praca doktorska jest przykładem bardzo dobrego naukowego opracowania. Zawiera czytelną i bogatą część teoretyczną, przemyślaną i spójną z tematem koncepcję badań oraz sensownie uporządkowane i zaprezentowane wyniki badań, wnoszące wiele nowego w obszar edukacji wielokulturowej. Wartość pracy podnosi jej konstrukcja, treść i forma. Każdy rozdział ma konsekwentnie zastosowaną strukturę: wprowadzenie do zagadnienia, rozwinięcie, podsumowanie w postaci najbardziej istotnych konkluzji. Treści są spójne, a język poprawny i komunikatywny. Wszystko to łącznie daje wyjątkowo dobry odbiór prezentowanego materiału.

W podsumowaniu swojej recenzji uważam, że praca spełnia wymagania rozprawy doktorskiej. Sandra Kwaśniewska-Pasza jako badaczka prezentuje się bardzo obiecująco. Jest rzetelna w tym, co robi, kreatywna i bardzo zaangażowana w realizację tematu. W mojej ocenie praca stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, a sposób jej zaprezentowania potwierdza fakt samodzielnego ich poprowadzenia. Stawiam więc wniosek o dopuszczenie mgr Sandry Kwaśniewskiej-Paszy do dalszych etapów przewodu doktorskiego i publicznej obrony zawartych w niej tez.

A. Nowak-Łojewska